

Verandering van normen en waarden: een nieuw terrein van studie

J.W. Becker en A.P.N. Nauta*

1. Inleiding

De laatste jaren is in Nederland de belangstelling voor de studie van veranderingen in normen en waarden toegenomen. De bibliografie van Van Doorns studie 'Beeld en Betekenis van de Nederlandse Sociologie' uit 1964 bevatte geen afzonderlijke rubriek over veranderingsstudies. Dat is met de 'Sociologische Encyclopedie' van 1979, gereviseerd door L. Rademaker, wel het geval, maar op een enkele uitzondering na zijn de opgenoemde studies buitenlands en op veranderingstheorie geïntereerd.

Toch zijn er een aantal recente empirische studies van sociaal-culturele veranderingen in Nederland te noemen. In 1982 verscheen Gadoureks veelomvattende studie 'Social Change as Redefinition of Roles'. Middendorp en het Sociaal en Cultureel Planbureau hebben op een breed terrein studie van veranderingen in normen en waarden gemaakt. Walter Goddijn c.s. en Kooy c.s. publiceren over onderzoek op afzonderlijke terreinen, namelijk op dat van kerk en godsdienst en dat van de seksualiteit. Kooy publiceerde overigens in 1976 een studie over 'Jongeren en seksualiteit'. Wij beperken ons echter tot de meest recente publikatie (1983), waarin veel van het materiaal uit 1976 is opgenomen.

Deze studies hebben een aantal kenmerken gemeen:

- Zij hebben de veranderingen in normen en waarden als onderwerp, doorgaans te beginnen met de jaren zestig en zeventig.
- Zij gebruiken de resultaten van persoonsenquêtes.
- Zij zijn longitudinaal: de onderzoekers leggen enquêtevragen uit eerder gehouden onderzoek opnieuw voor aan een representatieve nationale steekproef.
- Met uitzondering van een deel van Gadoureks onderzoek gaat het om replicaties en niet om panelonderzoek.
- De studies zijn recent, d.w.z. zij dateren van 1975 of later.
- De studies hebben geen prognostische pretenties.
- Het gebruik van oud survey maakt dat de studies in hoge mate secundaire analyses moeten zijn.

* Beide auteurs zijn verbonden aan het Sociaal en Cultureel Planbureau te Rijswijk.

– De auteurs benutten alle de een of andere vorm van kwantitatieve analyse.

Buiten dit kader zijn er in hetzelfde tijdvak enkele anders geaarde studies van verandering verschenen: de kwalitatieve studie van Brinkgreve en Korzec 'Margriet Weet Raad', en eveneens kwalitatief, maar gericht op zeer lange termijn veranderingen, Kapteyns 'Taboe, Ontwikkelingen in Macht en Moraal, Speciaal in Nederland'.

De kwantitatieve studies – te beginnen met die van Gadourek – vormen te zamen de – vooralsnog bescheiden – hoofdstroom van een betrekkelijk nieuwe tendens in het Nederlands sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Wij willen in dit korte overzicht nagaan wat er tot nu toe op dit terrein bereikt is.

2. Enige bijzonderheden

Alle studies stellen zich ten doel na-oorlogse veranderingen in het Nederlandse patroon van normen en waarden op te sporen. Zij verschillen echter enigszins in reikwijdte. Gadourek en Middendorp behandelen zeer veel, sterk uiteenlopende complexen van normen en waarden. Goddijn c.s. en Kooy c.s. hebben zich, zoals gezegd, gespecialiseerd.

Van de studies omspant die van Gadourek de langste periode, want een aantal van zijn gegevens dateert uit 1958 en is afkomstig uit zijn eigen onderzoek 'Riskante Gewoonten en Zorg voor Eigen Welzijn'. Middendorps tijdreeksen beginnen voor een deel in 1966, Goddijns eerste gegevens komen eveneens uit dat jaar, Kooy begint met 1968. Alle reeksen eindigen in de tweede helft van de jaren zeventig. Die van Gadourek in 1977; die van Middendorp in 1975, van Goddijn in 1979 en van Kooy in 1981.

3. Theorie en methode

De studies kenmerken zich door een zeker pragmatisme. De auteurs hebben weinig of geen plaats ingeruimd voor beschouwingen over de definities van waarden en normen. Zij gaan er min of meer impliciet van uit, dat de geaggregeerde reacties van individuen op enquêtevragen, die merendeels op wenselijkheden betrekking hebben, waarden en normen adequaat indiceren.

De gebruikte analysetechnieken variëren van eenvoudig (de kruistabel) tot geavanceerd (bijvoorbeeld LISREL-analyse bij Gadourek). Alle auteurs hebben veel van hun materiaal gepubliceerd, zodat de gebruikswaarde van hun studie hoog is.

De mate, waarin de verschillende auteurs van theoretische vooronderstellingen uitgaan, verschilt wel. Kooy's onderzoek is merendeels beschrijvend. Het onderzoek van Goddijn is dit ook, zij het dat hij uitgaat van de globale notie, volgens welke levensbeschouwing voor het individu de functie van zingeving heeft. Middendorp en Gadourek hanteren meer theoretische vooronderstellingen. Zij willen meer geven dan een beschrijving en hebben zich als opgave gesteld ook uitspraken te doen over de *oorzaak* van veranderingen. In dit streven verschillen zij weer enigszins van elkaar.

Middendorps aanpak is eclectisch. Hij ontleent zijn vooronderstellingen aan uit-

eenlopende theorieën over sociale verandering. In de eerste plaats gebruikt hij de diffusietheorie.

Daarnaast gaat Middendorp ervan uit, dat culturele veranderingen structurele oorzaken hebben. Hij geeft hier een specifieke uitwerking aan, doordat volgens hem de structurele veranderingen 'ontwikkeling van de technologie', 'schaalvergroting' en 'toenemende individualiseringsmogelijkheden' de oorzaak zijn van een serie culturele veranderingen. Namelijk van 'politisering', 'democratisering' en 'individualisering'.

Tenslotte gebruikt Middendorp voor de periode 1970-1975 ook afzonderlijke gebeurtenissen als verklaring. Hij hecht vooral belang aan de oliecrisis van 1973 en aan het optreden van het kabinet Den Uyl.

Gadoureks benadering van de theorie kenmerkt zich door eenheid. Hij concentreert zijn aandacht op veranderingen in rollen: '(... changes) in peoples conceptions of how to behave in their elementary social roles.' (p. 41) Zulke veranderingen acht hij van strategisch belang voor veranderingen in normen en waarden. Gadourek wil veranderingen structureel verklaren. Zijn structurele verklaring is van een ander type dan die van Middendorp. Rollen zullen namelijk vooral gaan veranderen wanneer factoren als leeftijd, opleidingsniveau en kerkelijke gezindte deze niet meer in belangrijke mate bepalen. In dat geval is er immers ruimte voor veranderingen. Langs deze weg komt de auteur er dicht bij de veranderingen slechts uit één of uit enkele oorzaken te verklaren.

Behalve aan deze structurele verklaring besteedt Gadourek ook nog aandacht aan de diffusietheorie en aan de veronderstelling, dat de opeenvolging van leeftijdscorten de veranderingen zouden kunnen bepalen.

4. De uitkomsten

Het geheel van hier besproken onderzoeken laat een duidelijk en vrij consistent beeld zien van wat er in Nederland in de laatste 10 à 20 jaar in de sfeer van normen en waarden is veranderd. Niet alleen dat de resultaten elkaar weinig tegenspreken – waar zij dat zouden kunnen, de studies bewegen zich merendeels niet op hetzelfde terrein – zij zijn ook conform aan ander Nederlands materiaal dat ons bekend is (de 'Sociale en Culturele Rapporten') en zelfs aan ontwikkelingen in het buitenland. Wij releveren de resultaten in het kort.

Op het gebied van godsdienst en levensbeschouwing blijken de opvattingen tussen 1966 en 1979 opgeschoven te zijn in de richting van minder 'collectief' en minder 'conventioneel'. Onder deze verzameltermen begrijpen Goddijn c.s. een veelheid aan uitingen, waarvan de belangrijkste zijn: de relativering van de functie van het kerkbezoek, afstand van enkele traditionele geloofsartikelen en afnemende adhesie voor de verzuiling. Deze trends zijn bij alle kerkgenootschappen opgetreden, in het algemeen het sterkst bij de Katholieken en het minst sterk bij de Gereformeerden.

Met betrekking tot de seksualiteit (waarvan Kooy c.s. overigens overtuigend laat zien dat die meer omvat dan de beperkte verschijnselen die men gemeind is daaronder

te rekenen) is tussen 1968 en 1981 waarschijnlijk meer veranderd dan op enig ander terrein. De richting van die verandering is naar toenemende permissiviteit. Kooy c.s. constateren een afnemend taboe op seksuele uitingen, een ont koppeling van seksualiteit en huwelijk en een geringer belang, gehecht aan de voortplanting. Ook in het gedrag, onderscheiden van de morele opvattingen, zijn overeenkomstige veranderingen opgetreden, bij de jongeren het meest. Op beide tijdstippen konden verschillen genoteerd worden op grond van achtergrondskennmerken, en wel op de manier die men kan verwachten. Over de discriminerende betekenis van deze achtergrondsvaariabelen in 1981 vergeleken met 1968 constateert Moors, één van Kooys mede-auteurs – zij het zeer voorzichtig – enkele belangwekkende feiten. De rol van godsdienst en leeftijd zou onveranderd belangrijk zijn gebleven, de betekenis van het opleidingsniveau is zelfs gestegen, maar de factoren geslacht en urbanisatiegraad zijn van minder betekenis geworden. De invloed van het sociaal milieu is dubbelzinnig.

Is op de voorgaande terreinen een trend op te merken die in de jaren zestig begint en zich praktisch onveranderd over de jaren zeventig voortzet, t.a.v. de politieke opvattingen constateert Middendorp halverwege een breuk: in de jaren zeventig zijn restauratieve tendenzen zichtbaar (naast uiteraard elementen die zich voort blijven ontwikkelen in de geest van de zestiger jaren). Trendsetters in deze ontwikkeling zijn geweest: jongeren, mannen en hogere welstandsgroepen; voorts in een enkel opzicht: de bewoners van de grote steden. Zijn conclusies zijn gebaseerd op drie peildata: 1966, 1970 en 1975.

Gadoureks studie (gebaseerd op twee series data: 1958-1975-1977 en 1960-1975-1977) omvat praktisch het gehele spectrum van waarden en normen. De nadruk ligt bij hem minder op de verandering van de afhankelijkken dan op verklaring van die veranderingen. In dit opzicht heeft dit onderzoek aanzienlijk meer pretenties dan de andere besproken onderzoekingen, en meer dan enig ander onderzoek naar dit onderwerp dat wij kennen. De geconstateerde veranderingen zijn te talrijk om hier op te sommen, wij vatten deze daarom korthedshalve samen (en doen daarmee het werk wellicht te kort) met de opmerking dat zij in het algemeen overeenkomen met wat elders is vastgesteld.

5. Evaluatie

De nadruk in deze bespreking ligt zeker niet op een waardebeoordeling van de besproken studies. Wij willen ons er dan ook met een enkel woord van afmaken. Naar formeel-wetenschappelijke maatstaven gemeten is Gadoureks boek, wij hebben daar al eerder op gezinspeeld, het meest geacheverde. Daarom kan het ook niet anders dan het respect van de lezer afdwingen. Gadourek toetst hypothesen, die aan een algemene theorie (vooraf!) ontleend zijn, met behulp van ongeveer alle technieken die de onderzoeker heden ten dage ter beschikking staan. Hij vecht alle voorlopige conclusies aan met een integriteit, die hem dwingt de meeste ervan weer te verwerpen. Maar hij 'vindt' uiteindelijk weinig 'Once more, in this study too, we find ourselves confronted by chiefly negative results' (p. 409). Is dat de prijs, vraagt zijn collega-onderzoe-

ker zich af, die men voor zo'n wetenschappelijke nauwgezetheid moet betalen? Het antwoord mag in zekere zin geruststellend heten: Gadourek heeft ook nogal hoog gemikt, o.a. daarmee dat hij verklaringen zocht op een micro-niveau.

Evenszins van grote integriteit getuigt het boek van Goddijn c.s. (het apologetisch motto is een vingerwijzing), maar de lezer houdt er het gevoel aan over dat het beter had kunnen zijn: de mogelijkheden van longitudinale analyse zijn niet helemaal uitgebuit, ook de presentatie ontbeert systematiek.

Maar schoolmeesterachtigheden zijn op dit veld van onderzoek niet op hun plaats, en wij geven er dan ook de voorkeur aan enkele punten aan te geven die voor het onderzoek naar 'culturele veranderingen' van belang zijn. Zulks naar aanleiding van de behandelde boeken.

1. In de eerste plaats mag het verheugend heten dat wij in Nederland een inzicht beginnen te krijgen in wat de mensen de afgelopen twee decaden hebben gedacht van verschillende zaken. Dat is zeker niet de geringste prestatie van de Nederlandse sociologie, vooral niet als men bedenkt dat er gedeeltelijk (opinie)-onderzoek, 'dat er toch al lag', voor gebruikt is. Het vereist al met al een ijzeren discipline replicatie-onderzoek te verrichten, zonder enige verandering in de gestelde vragen aan te brengen. Als men dat echter doet, blijkt zulk onderzoek met relatief geringe kosten en moeite uit te voeren. Het 'rendement' is hoog, want de resultaten mogen zich op een brede maatschappelijke belangstelling verheugen en het zal zeker van waarde zijn voor toekomstige geschiedsschrijving. Het heeft voorts waarschijnlijk niet onaanzienlijke theoretische en methodische ontwikkelingsmogelijkheden.

2. Met een beschrijving is al veel gewonnen, de verklaring voegt er nog iets aan toe. De gebruikte verklaringen zijn in een paar typen in te delen.

a. De diffusieverklaring. Middendorp heeft die incidenteel gebruikt. Zij gaat niet in de eerste plaats over het waarom van een verandering, noch over de richting van die verandering, alleen over de wegen waarlangs die verandering zich verspreidt. Trendsetters of indicatoren zijn in het algemeen: jongeren, personen van hoge status, bewoners van grote steden, hoewel dit niet altijd het geval behoeft te zijn. Voor een bevredigende verklaring is nodig, dat men het proces van diffusie stapsgewijs kan tonen. Daarvoor is weer nodig, dat men over een niet te gering aantal peildata beschikt, een voorwaarde waaraan Middendorps materiaal niet voldeed. Met de diffusieverklaring is gemakkelijk een *communicatietheorie* te verbinden. Hoe groter communicatie (als onderdeel van een algemeen proces van 'modernisering') hoe sneller verspreiding van veranderingen. Kooy c.s. vallen hier nogal sterk op terug.

b. De verklaring van culturele veranderingen uit structurele veranderingen. Er zijn verschillende modaliteiten van de structurele verklaring genoemd. In de praktijk gaat men bij de structurele verklaring uit van de veronderstelling, dat met een bepaald kenmerk, 'jong', 'gereformeerd', of 'welgesteld', bepaalde opvattingen verbonden zijn. Verandert de proportie van het aantal jongeren, gereformeerden, enz. in de bevolking, dan mag men dus rekenen op een overeenkomstige verandering van culturele elementen. De log-lineaire analyse is een ideaal middel om deze invloeden mee te specificeren. Verwant hiermee, alleen beperkt tot leeftijd en

daardoor beter onzoekbaar (immers, praktisch iedereen doorloopt alle leeftijdsklassen) is de verklaring vanuit cohorten.

Gadourek onderzocht de structurele verklaring het meest nauwgezet. Dit, zoals eerder vermeld, met behulp van het begrip 'rol', waarin hij trouwens soms een aantal niet-structurele elementen opneemt. Overigens gebruikt bijna iedereen wel dit type van verklaring.

c. De verklaring vanuit incidentele voorvallen (Middendorp). Uiteraard is dit in opinie-onderzoek i.h.a. het meest gebruikte type verklaring.

3. In alle toetsingen, ook die wij zelf hebben verricht, blijft een zeer groot gedeelte onverklaarde variantie over, die men niet anders dan aan 'de tijd', of met een in onbruik geraakt woord aan de 'tijdgeest' kan toeschrijven. Dit zou te denken moeten geven! Het zou aanbeveling verdienen eens minder volgens de huidige sociologische traditie te werk te gaan en de culturele veranderingen sui generis te beschouwen. Men zou dan kunnen proberen culturele veranderingen niet uit 'iets anders' te verklaren, maar bijvoorbeeld de onderliggende statistische wetmatigheid te onderzoeken. De benadering zou vruchtbaarder worden naarmate de achtergrondgegevens minder gaan verklaren. De 'verklaringskracht' van achtergrondverschijnselen door de tijd, door Kooy c.s. besproken, is op zichzelf overigens een interessant onderzoeksproject.

4. Een dilemma blijft of men de veranderingen op item – of op schaalniveau moet analyseren. Middendorp kiest het schaalniveau, de andere hoofdzakelijk het itemniveau, Gadourek doet beide. Het voordeel van het schaalniveau is dat de resultaten minder versplinteren, voorts dat de variabelen consistentere, 'diepere', d.w.z. minder efemeer zijn en zich minder toevallig gaan gedragen. Er zijn echter ook nadelen aan verbonden: schalen kunnen soms zo robuust worden, dat zij in de tijd nauwelijks meer veranderen. Verder kan ook de bijdrage van ieder item aan de totale schaal score in de tijd veranderen. Een laatste nadeel tenslotte is dat de lezer de afzonderlijke items wel eens anders wil groeperen dan op grond van intercorrelaties. De achterliggende, psychologische theorie die aan de schaalconstructie ten grondslag ligt, behoeft bijvoorbeeld niet aan te sluiten op de belangstelling van een willekeurige beleidsfunctionaris.

5. Een dilemma blijft of men de verklaring op het niveau van het 'gemeten individu' of op het niveau van het aggregaat moet zoeken. In het ene geval schrijft men bijvoorbeeld een verandering in opvatting bij een individu toe aan het feit dat datzelfde individu werkloos is, in het andere geval schrijft men dat toe aan het feit dat er werkloosheid heerst, hoewel niet noodzakelijk dat individu er het slachtoffer van is. Het tweede type verklaring is uitermate plausibel: iemands opvattingen veranderen niet alleen op grond van zijn eigen situatie, maar ook op grond van wat hij van anderen weet. Met uitzondering van Gadourek gebruiken de behandelde auteurs vooral de laatste redeneerwijze, zij komen tot verklaringen die met al hun aannemelijkheid, mede door het gebruik van 'forensische', niet in het onderzoek opgenomen gegevens, aan een zekere 'vrijblijvendheid', aan een 'hij had ook iets anders kunnen noemen', niet geheel kunnen ontkomen. Dit is geen verwijt, want het alternatief is nauwelijks aantrekkelijker.

6. Een laatste opmerking betreft het aantal peildata, in sommige gevallen drie, in de meeste twee. Dit nu is in het algemeen te weinig, en de auteurs zullen dat tekort terdege gevoeld hebben. Tussen twee punten laat zich geen enkele lijn met zekerheid vaststellen, en ook tussen drie punten is vanwege de wiebeligheid van de metingen de grootste voorzichtigheid geboden. Zeker als men de door ons bepleite werkwijze, waarbij de aandacht wordt gericht op de statistische regelmaat van de veranderingen, zou willen volgen, zijn uitgebreider tijdreeksen nodig. In ieder geval is dit een pleidooi voor een voortzetting van dit soort onderzoek.

Literatuur

- Gadourek, I., *Social Change and Redefinition of Roles, A study of Structural and Causal Relationships in the Netherlands of the 'Seventies'*. Van Gorkum Assen, 1982.
- Goddijn, W., H. Smets en G. Van Tillo, *Opnieuw: God in Nederland, Onderzoek naar Godsdienst en Kerkelijkheid ingesteld in Opdracht van KRO en Weekblad De Tijd*, Uitgeverij De Tijd BV, Amsterdam.
- Kooy, G.A., *Jongeren en Sexualiteit, Sociologische Analyse van een Revolutionaire Evolutie*, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1976.
- Kooy, G.A. (red.), *Sex in Nederland, Het meest Recente Onderzoek naar Mening en Houding van de Nederlandse Bevolking*. Het Spectrum, Utrecht en Antwerpen, 1983.
- Middendorp, C.P., *Ontzuiling, Politisering en Restauratie in Nederland, Progressiviteit en Conservatisme in de Jaren 60 en 70*. Boom, Meppel en Amsterdam, 1979.

Erratum

In nummer 1 van 1984, p. 5, zijn bij het artikel 'Over het intelligentie-onderzoek bij de militaire keuringen vanaf 1925 tot heden' de auteurs op onjuiste volgorde vermeld; de juiste volgorde is: A.C. Meester en J. de Leeuw.

Tevens onbreekt de naam van de vakgroep – de Vakgroep Datatheorie, Faculteit der Sociale Wetenschappen, RUL.